

«ER ZIYWAR» DÁSTANÍNDAGÍ ERTEKLIK MOTIVLER

Bekbergenova A.U.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası*

Dástannıń genezisi, payda bolıw dárekleri hám qalıplesiwi xalıqtıń tariyxı menen tıgız baylanıslı. Óytkeni, “Erziywar” dástanı da hár qanday awızeki epikalıq dóretpeler sıyaqlı túrli evolyuciyalıq basqışlardı basıp ótken kóp qatlamlı epos esaplanadı. Qaharmanlıq eposlardıń genezisin, qalıplesiw basqışların teoriyalıq jaqtan izertlep úyreniw hám ózine tın specifikalıq ózgesheliklerin anıqlaw, bul epostıń tariyxıylıgın, evolyuciyalıq basıp ótiw jolların, syujet qurıwdagı jetiskenliklerin anıqlawda da kútá áhmiyetli sanaladı. Bul baǵdarda belgili folklortanıwshı ilimpazlar tárepinen kóplegen áhmiyetli ilimiy miynetler dóretildi.

Belgili rus alımı E.M.Meletinskiy “Qaharmanlıq dástanlardıń kelip shıǵıwı” degen ilimiy miynetinde: “Epostıń áyyemnen xalıqlıq bolǵanlıǵın, onıń tórkinlerin folklordıń rawajlanıwınıń eń áyyemgi arxaikalıq basqışlarınan izlew kerekligin uqtıradı. Ilimpaz óz izertlewinen kelip shıǵıp, qaharmanlıq epostıń tórkinin panegirika, diniy ápsanalar, áwladlar jılnamaları emes, al, klasslıqqa shekemgi xalıq eposı eń dáslepki dárek ekenligin hám onıń tek syujetlik elementleri ǵana emes, al epikalıq idealınıń qalıplesiwi, qaharmanlıq epostıń qaytalanbas gózzalıǵın ózine qamtıǵan, ózine tın epikalıq garmoniyalıǵın algashqı dúziminıń folklorlıq tradiciya menen baylanıslı ekenligin tastıyıqlaydı” [1], - dep jazǵan edi. Túrkiy xalıq qaharmanlıq dástanlarınıń genezisi hám payda bolıw dáreklerin izertlewdi basshılıqqa alǵan bir qatar ilimpazlar, solardan akademik V.M.Jirmunskiy túrkiy tilles xalıqlarda keń taralǵan “Alpamis” dástanınıń versiyaların salıstırıp izertlew nátiyjesinde qaharmanlıq dástanlardıń payda bolıwına batırılıq erdek (bogatırskaya skazka) tiykar bolǵan [2], - degen pikirdi bildirgen edi. Al, tyurkolog ilimpazlar S.Yu.Neklyudov [3] hám M.A.Ungvickaya [4] sıyaqlı bir qatar ilimpazlar túrk-mongol xalıqlarınıń qaharmanlıq eposlarınıń payda bolıw dáwirin biziń ǵaramızdan baslap góne túrk qaǵanatı qurılǵanǵa deyingi aralıǵı qamtıytuǵın jazadı. Folklor izertlewshisi A.M.Astaxova: «...epos óziniń qalıplesiwinde birqansha erdeklik situaciyalardı paydalanadı hám epostıń fantaziyasına gey jaǵdaylarda erdeklik xarakterde jat emes. Qaharmanlıq dástanlardıń materialı tiykarında qurılǵan erdeklerdiń tiykarınan sol erdeklik syujet hám epizodlar menen birigip keletuǵını tábiyiy nársede» [5], - degen pikirlerdi bildiredi. Solay etip, ilimpazlardıń kórsetip ótkenindey, tuwısqan túrkiy tilles xalıqlar hám regionallıq jaqtan alıs jasawshı xalıqlardıń eposları erdeklik shıǵarmalardıń syujeti hám ayırım motivleri tiykarında bara-bara úlken poemalar, epopeya - dástanlar payda boladı.

Folklorshı alımlar Q.Mámбетnazarov hám H.Egamovlar: «Álbette, erdekler menen dástanlar ózleriniń dórewi jaǵınan áyyemgi dáwirdeń mülki bolıwı menen qatar waqıyanı bayanlawı, obraz jasawı, mazmun hám syujetlik qurılısı jaǵınan bir-birine kútá jaqın. Máselen, bazıbir erdeklerdiń kólemine esaplamadıǵanda, bir dástannıń mazmunın beretuǵında, geypara dástanlar erdeklik syujetke qurılǵan bolıp keledi. Biraq, bular birin-biri biykarlamaydı, al, kerisinshe tolıqtırıp turadı» [6], - dep jazadı. Belgili folklor izertlewshisi J.Xoshniyazov: «Tariyxta bolıp ótken waqıyalardıń barlıǵı da epikalıq mazmun tawıp, dástanlardan orın ala bermeydi, tek ayırım elewlileri ǵana xalıq dóretpelerine sińip, turmıs, shárt-shárayatlarınıń tásiiri menen tariyxıy-epikalıq maǵlıwmatlar esabında saqlanıwı múmkin. Sonıń menen birge, este joq waqıtlarda payda bolǵan ápsanalıq, ańızlıq syujetlerde dástúr retinde dástanǵa ótip, basqa waqıyalar menen sińisip kete beriw jaǵdayları da ushırasadı» [7], - dep jazadı.

Ilimpaz Á.Margulannıń miynetlerinde de túrkiy qawimlerdeń eposı biziń zamanımızdan úsh ásir burın, áyiemgi úysin, gún dáwirlerinde payda bolǵan degen pikirlerdi ushıratamız [8]. N.Dáwqaraev: “batırılıq jırlardıń barlıǵı da belgili bir tariyxıy hádiyselerdiń tiykarında jariqqa shıqqan. Olardı izertlep qarasaq, qay – qaysısan da tariyxıy jaǵdaylardıń izin tabıwǵa boladı. ...Solay da eposlıq shıǵarmalardı tariyx dep yamasa tariyxıy shıǵarma dep qarawǵa bolmaydı” [9], - dep jazadı. V.E.Gusev [10], Á.Qońratbaevlar [11] ózleriniń ilimiy izertlewlerinde eposlardıń qalıplesiw dáreklerin urıw, qawimlik dáwirlerde payda bolǵan degen juwmaqqa keledi. Bunday pikirlerdi ele de dawam ettire beriwimiz múmkin, qullası kóplegen folklortanıwshı ilimpazlar joqarıda alımlar bildirgen pikirlerdi maqulladıǵan kóriwimizge boladı. Dástanlardıń genezisi haqqında ilimpazlar ortalıǵında bildirilgen pikirler bir-birine qayshı kelmesligi, kerisinshe, ilimdegi tartıslı máseleleri birqansha tolıqtırıp barǵanlıǵın bayqawǵa boladı.

Usı keltirilgen pikirlerge súyenetuǵın bolsaq, “Er Ziywar” dástanınıń áyiemgi dárege algashqı klasslıq dáwirge shekemgi, ózinde arxaik qatlamdı jámlegen, dáslep miflik, erdeklik syujetler tiykarında awızeki ayıtılıp júrip, waqıt ótiwi menen epik formaǵa túsken epos bolıp, syujetinde xalıqtıń turmısı, xojalıq jaǵdayı, eldegi patriarxallıq-feodallıq basqarıwshılıq dúzim, xanlıq taxt ushin gúres, basqınshılıq

háreketler, haqıyqatsızlıq penen zorlıq, oǵan qarsı gúresiw arqalı ádalatlılıqqa, tınısh ómirge erisiw usaqan kúshli háreketler óz sáwleleniwın tabadı. Dástan qurılısında basqa qaharmanlıq dástanlardaqıday qáwimlik dáwirge tiyisli hákimiyat ushın gúres, basqınshılık háreketler, xalıqtıń jámiyetlik-turmıshlıq jaǵdayları keń súwretlenedi. Mısalı, dástan syujeti qalmaq xalqınıń xanı Taqtapolattıń tınısh jasap atırǵan Xorezm xanlıǵına kóz tigiwınen baslanadı. Dástannıń syujetlik rawajlanıw baǵıtında basqınshılıqtıń aldın alıw, el-xalıqtı qorǵaw, jawlarǵa qarsı gúres, tárepler arasındaqı qırǵın urıs, eldi sırtqı jaw qolına jiberip qoymaw ushın xalıqtı, batırlardı ruwhlandırıw, bul waqıyalardıń baslı tiykarǵı qaharmanı Er Ziywardıń batırlıǵı hám erligi arqalı ǵana ámelge asıwı tikkeley qaharmanlıq dástanlarǵa tán epikalıq súwretlewlerdiń kórinisinen ibarat bolıp esaplanadı. Negizinde, belgili bir jámiyettegi ortalıq, sociallıq sebepler hám zárúrlıklar tiykarında júzege kelgen mif – batırlıq ertek – epos kórinisinde janlar aralıq qatnaslardıń mazmun hám túr jaǵınan bir birine sińisiwi júz bergen. Usı mifologiyalıq súwretlewler mádeniy qaharmanlarǵa almasıp olardıń batırlıǵın, qaharmanlıǵın sáwlelendirip bergen. Bular qaharmanlıq dástanlardaqı batırlardıń qalıńlıǵın izlew, ishki, sırtqı dushpanǵa qarsı gúresi bolıp tabıladı. Qaharmanlıq dástanlardıń usı táreplerine kópshiliik epostanıwshı ilimpazlar ózleriniń ilimiy izertlewlerinde itibar qaratadı.

E.M.Meletinskiydiń “Ertektiń miften kelip shıǵıwı guman tuwdırmaıdı, qaharmannıń óz yarın tabıwda bir qatar dástúr sınaqlarınan kelinniń úyinde ótiwi “tótem” maqluq penen neke haqqındaqı sıyqırlı erteklerdegi keń tarqalǵan syujetlerde mifologiyalıq genesis kózge taslanadı. Miften ertekke transformaciyanıw processiniń tiykarǵı basqıshları mif qaharmanlarınıń ápiwayı adamlar menen almasıwınan hám qatar jańa syujetler payda bolıwınan ibarat” [12], - degen pikirine itibar qaratatuǵın bolsaq “Er Ziywar” dástanındaqı erteklik motivlerde miflerdiń saqlanǵanlıǵın kóremiz. Bul motivler dástannıń ekinshi bóliminde yaǵnıy batırdıń óz elin qorǵawdaqı jeńisinen keyingi qız izlew waqıyasında súwretlenedi. Kálenderdiń batırdıń ómirinde tosattan payda bolıwı, peri qızı Aynajamal haqqında xabar beriwı, qálenderdiń kózden ǵayıp bolıwı, batırdıń qızǵa sırtlay ashıq bolıwı, óz qalıńlıǵın izlep ketiwı, jolda kóp mashaqatlarǵa jolıǵıwı, mástan kempirdiń 40 qazanınan taǵam ishiwi, mástannıń Er Ziywardı kiyikke sıyqırlawı, onı qızı Závriyanıń duwa arqalı adam qálpine qaytarıwı, Aynajamalǵa erisiwde jılan, aydarhalar menen gúresiwi, dúnya júzinde ne bolıp atırǵanın boljaytuǵın Závriyanıń duwa kitabı bulardıń bári mifologiyalıq elementler menen orın alǵan erteklik motivler bolıp tabıladı. Dástandaqı batırdıń qız izlew saparı waqıyası kózi ashıqlıq, aldın boljawshılıq penen duwa, tilsim, sıyqır kúshi menen júz beretuǵın tábiyattan tıs káramatlı waqıyalar menen suwǵarılǵan.

Qaraqalpaq sıyqırlı erteklerin izertlegen P.Óteniyazov qaraqalpaq xalıq erteklerinde qaharman miynetkesh xalıqtıń arasınan shıqqan ápiwayı figura esaplanatuǵınlıǵı, qaharmannıń qaysı bir jániwarǵa yaqı sıyqırlanǵan adamǵa járdem etiwı, jaqsılıǵı ushın sawǵaǵa alǵan nárseleri, sıyqırshıdan úyrengen sıyqır óneri, ertektiń tiykarǵı mazmunın quraytuǵınlıǵın aytadı [13]. Bul tiplik sıpatlama “Er Ziywar” dástanı syujetindegi erteklik epizodları dástan syujetin qalıplestiriwshı rolin anıqlawǵa tiykar jaratadı. Dástandaqı Závriyanıń dúnya júzinde ne bolıp atırǵanın aytatuǵın kitapqa baylanıslı rus xalqınıń “Sıyqırlı ayna” sıyqırlı ertegindegi ayna buyımınıń kitaptıń káramatı menen oǵada únles ekenligin túsınemiz. Al, “Tuwrılıq jolı”, “Altın júzikli jigit hám ay júzli arıw”, “Etikshi bala” qaraqalpaq sıyqırlı erteklerinde káramatlı júzikler haqqında, al, “Oral batır” batırlıq erteginde batır qızdıń káramatlı júzigi arqalı qızdıń jaǵdayın bilip otıradı. Sonday-aq, káramatlı kitapqa uqsaqan sıyqırlı buyımlardı qaraqalpaq sıyqırlı erteklerinde kóplep ushıratamız. Mısalı, “Ǵaybana ashıqlıq” sıyqırlı ertegindegi sıyqırlı oramal qálegen qalasına aparadı, ekinshi sıyqırlı buyımı kitap bolıp onı ashıp qarasa óziniń oyındaǵını, oylanǵanın kóriwge, hár qanday adamnıń jaǵdayın biliwge bolatuǵını haqqında aytıladı. “Qonaq shımshıq hám kútilmegen sıylıq” sıyqırlı erteginde jerge úsh ret urǵanda kerek zattı bájray etetuǵın sıyqırlı tayaq xaqında, “Taskeser” erteginde ólgen adamdı sıypalasań tiriltetuǵın sıyqırlı Súdiktas haqqında, “Abat patshalıq” sıyqırlı erteginde ishine qum salıp tilla bol deseń tilla bolatuǵın yaqı tas salıp ǵáwhár bol deseń ǵáwhar bolatuǵın kóz qalta, kiyseń hesh adamǵa kórinbeytuǵın “shapan”, patshalıqtı gúl opat et deseń, qansha jawı bolsada joq etetuǵın sıyqırlı “tas” buyımları” haqqında, “Muradına jetken ashıqlar” sıyqırlı erteginde dúnyanıń qálegen jerine aparatuǵın gilem, aldına qoysań qálegen awqatındı payda ete alatuǵın tabaq, jaman kórgen adamındı túrtseń haywanǵa aylandırıp jiberetuǵın sıyqırlı iyne haqqında aytıladı. “Arız armanına jetken jigit”, “Tórexan hám Aqqozi” erteklerinde “Er Ziywar” dástanındaqı erteklik personajlar periler, jádigóy ǵarrı, mástan kempir, dáw, aydarha obrazlarınıń orın alǵanlıǵı názerde tutıladı. “Alatay batır” erteginde batır dáwdiń sıyqırı menen birese qusqa, birese karshıǵaǵa aylanatuǵını aytıladı. “Sánawar” qaraqalpaq qıyalıy erteginde Sánawardıń túsinde periler patshası Gúl ismli qızdı kórip ashıq bolıp qalǵanı, úyleniw saparında kóp mashaqatlardı basınan keshiriwi, sıyqırshınıń kúshi menen kiyikke aylanıwı, onı bir sıyqırshı qızdıń qutqarıwı, jigitke ashıq bolıp qalıwı, biraq jigit peri qızı Guldi izlep baratırǵanı haqqında aytıladı. Al, dástandaqı Er Ziywardıń úyleniw saparındaǵı erteklik motivler mástan kempirge jolıǵıwı, qırıq qazannan awqatlanıwı, kiyikke aylanıwı, Závriyanıń kiyikten adamǵa qálpine qaytarıwı, Aynajamaldıń jurtına mashaqatlar menen jetip barıwı, ertekte Závriya obrazı Aynajamal degen ism

menen beriledi, Aynajamaldıń ismi erteekte Ğaynijamal dep ayıladı qaraqalpaq qıyalıy ertekeleleriniń biri “Málikhásen” ertegeinde orın alǵanlıǵın kóremiz. Dástanıń qız izlew saparındaǵı batırdıń qızǵa sırtlay ashıq bolıw motivi qaraqalpaq folklorındaǵı “Gulbulbil” [14] batırılıq ertegeinen de orın alǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Eposlardıń syujetinde usı sıyaqlı erte dáwirlerge tán elementlerdiń saqlanıwı hám olardıń keyingi dáwirlerde de dástan syujetinen túsip qalmaq saqlanıw qalıw jaǵdaylarına professor I.Saǵıtoǵın mınaday pikirlerin bildiredi: «Oziniń mazmunı boyınsha belgili bir epos sońǵı dáwirde dóretilgen shıǵarma bolıwı múmkin. Biraq ta onday eposta eń áyyemgi mifler menen legendalardıń qaldıǵı boladı. Máselen, qaraqalpaqtıń «Er Ziywar» hám «Sháryar» dástanlarında eskiniń jańaǵa miyras bolıp ótiwi epostıń áhmiyetli ózgesheligi bolıp tabıladı» [15], – dep atap ótedi. Pimpazdıń bul pikirleri dıqqatqa ılayıq, sebebi, erte dáwirlerdegi adamlardıń sanasındaǵı sada oy-pikir, túsiniq hám kózqaras dáwirler ótiwine qaramastan dástandı dóretywshi hám jırlawshı jırawlar repertuarında belgili dárejede saqlanıw, kompoziciyanı jetilistiriwde, syujetti tolıqtırıwda, mazmundı bayıtıwda sheberlik penen paydalanılıp, waqıyanı kórkem qızıqlı etip jetkeriw xızmetin atqaradı. Mısalı, Závriyanıń sadıq doslıǵı nátiyjesinde aldınan shıqqan aydarha, jılanlardı jeńiw waqıyası dástan waqıyalarınıń bunnan keyingi jaǵında kompoziciyalıq túyinniń sheshiliwine alıp keledi. Jırawlardıń sheberligi sonda, dástandaǵı waqıyalardıń unamlı sheshim tabıwında ayırım waqıya hám detallardı qıyınnan-qıyıstırıp syujetlik mazmunına júyi bilinbeslik dárejede endirip jiberedi.

Juwmaqlap aytqanda, “Er Ziywar” dástanındaǵı syujetler Orta Aziya hám túrk-mongol xalıqlarınıń batırılıq ertekeleleriniń eski hám keń taralǵan dástúrine tiykarlanǵan bolıp, keyninen qaharmanlıq dástanlarga tán interpretaciyaǵa ushıraǵanın kóriwimizge boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. - Москва.1963. С.19.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л. “Наука”, 1974. С.222.
3. Неклюдов С.Ю. Черты общности и своеобразие в центральноазиатском эпосе // Вопросы исторической типологии и жанровой эволюции // Журнал Народы Азии и Африки. 1972. –№ 3. С.96-97.
4. Унгвицкая М.А. Хакасское героическое сказание – “Семейные хроники” и памятники енисейской письменности. // Журнал “Советская тюркология”. 1973. –№ 2. С.71-72.
5. Астахова А.М. Народные сказки о богатырях русского эпоса. – М-Л.: Академия наук СССР. 1962. – С.17.
6. Мәмбетназаров Қ., Эгамов Х. Ертекелерде көшпели сюжетлер // Әмиўдәрәя. – №8. 1981. – Б.115.
7. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ халық дәстанларындағы көшпели сюжетлер // ӨзРИАҚҚБ “Хабаршысы”. №2. 2008. – 107 б.
8. Марғұлан Ә. Шоқан және “Манас”. Алматы. “Жазушы”. 1971. – 87 б.
9. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкіс. “Қарақалпақстан”. 1977. – Б.192.
10. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Ленинград. Изд: “Наука”.1967. – С.227-228.
11. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және тюркология. Алматы. “Ғылым”. 1987. –Б.139-159.
12. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. М., 1963. –С. 263.
13. Өтениязов П. Қарақалпақ халқ сеһрли эртақларининг жанр хусусиятлари ва поэтикаси: Ф.ф.б.ф.д. (PhD) автореферати. Тошкент. 2020. – 20 б.
14. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 69-том. Нөкіс. «Илим». 2014. – 242-252-бб.
15. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. – Нөкіс, “Қарақалпақстан”. 1986. – 91 б.